

Таццяна Рамза

Мінск

ГУТАРКОВАЕ БЕЛАРУСКАЕ МАЎЛЕННЕ: КРЫТЭРЫІ ВЫЗНАЧЭННЯ

Разговорная речь & гутарковае маўленне. Ва ўсходнеславянскай традыцыі, якая склалася пад уплывам прац М.В. Панова, А.А. Земскай і яе калектыву, пад тэрмінам *разговорная речь* (укр. *размовне мовлення*, бел. *гутарковае маўленне*) разумеюць

„неподготовленную речь носителей литературного языка, обнаруживающуюся в условиях непосредственного общения при неофициальных отношениях между говорящими и отсутствии установки на сообщение, имеющее официальный характер”¹.

Акрамя прынцыповых экстралінгвістычных характарыстык, якім вызначаецца само паняцце, адметнасць такога падыходу і ў абсалютным адмежаванні гутарковага маўлення ад іншых стыхій вуснай мовы, параўн.:

„Т.к. наша цель – изучение л и т е р а т у р н о г о разговорного языка, мы подходим строго к отбору информантов. Мы считаем носителями литературного языка лиц: 1) для которых русский язык родной; 2) родившихся и выросших в городе (как правило, в речи таких лиц нет диалектных черт); 3) с образованием высшим или средним. При этом мы изучаем преимущественно речь лиц с высшим образованием и студентов, а речь лиц со средним образованием лишь в том случае, если их высокая культура нам хорошо известна”².

Крытэрыі „чысціні” як саміх інфармантаў (г.зн. высокі адукацыйны цэнз, гарадское паходжанне, невалоданне дыялектам і пад.), з аднаго боку, і „чысціні”, „ізаляванасці” іхняга маўлення (г.зн. яно вытрымана ў адным рэгістры – літаратурным), з другога, быў на той час, відаць, цалкам актуальны і абгрунтаваны. Тут гаворка тычыцца расійскага мовазнаўчага і моўнага дыскурсаў 2-ой паловы ХХ ст. і ўласна *русского литературного языка*, калі перад даследчыкамі стаяла задача выявіць і ўсталяваць нормы *разговорной литературной речи*: „дифференцировать правильное от неправильного, разграничивать ошибки, оговорки и факты, отвечающие нормам РР”³ [разговорной речи – Т.Р.].

У беларускамоўным лінгвістычным дыскурсе няма замацаванага тэрміна для намінацыі феномену штодзённага камунікавання беларускамоўнай адукаванай

¹ Русская разговорная речь, отв. ред. Е.А. Земска я, Москва 1973, с. 17.

² Е.А. Земска я, *О понятии „разговорная речь”* [в:] *Русская разговорная речь. Сборник научных трудов*, ред. коллегия: О.Б. С и р о т и н и н а (пред.) и др., Саратов 1970, с. 7.

³ Е.А. Земска я, *Введение* [в:] *Русская разговорная речь*, отв. ред. Е.А. Земска я, с. 27.

часткі грамадства⁴. Відавочна, што гэта было абумоўлена незапатрабаванасцю такой тэрміналогіі: „другая (расійская) мова ў Беларусі заўсёды засвойвалася з чаканнем таго, што ўрэшце яна замяніць беларускую”⁵, таму жывая спантанная гутарковая мова меншасці беларускамоўных грамадзян фактычна не фіксавалася і не вывучалася⁶. Між тым тэрмін *гутарковае маўленне* на дадзеным этапе даследавання выкарыстоўваецца намі як рабочы, хаця зместава ён толькі часткова адпавядае таму значэнню, які ўкладзены ў яго рускі зыходны варыянт М.В. Пановым⁷ і А.А. Земскай.

Феномен беларускага гутарковага маўлення: нязвыклы ракурс. Пераймаць метадалогію даследавання расійскіх навукоўцаў і агулам экстрапаляваць яе на вывучэнне гутарковага беларускага маўлення здаецца немэтазгодным і малаэфектыўным з некалькіх прычын. Па-першае, нельга адмаўляць той неаспрэчны факт, што ў беларускіх савецкіх гарадах на беларускай літаратурнай (!) мове ніколі не гаварылі масава⁸ (перш за ўсё праз пазалінгвістычныя прычыны – адсутнасць прэстыжу роднай мовы і *моўны канфармізм*)⁹¹⁰. Па-другое, пераважная колькасць прадстаўнікоў беларускай гуманітарнай інтэлігенцыі старэйшага і ся-

⁴ Гл. больш дэталёва: Т.Р. Р а м з а, *Беларускае гутарковае маўленне. Сучасны стан*, Мінск 2011, с. 15.

⁵ С. З а п р у д с к і, *Беларуская мова ў яе кантактах з расійскай: у цісках аднімальнага білінгвізму*, „*Lētopis*” 2003, R. 50, № 1, с. 89.

⁶ Хрэстаматыя *Вусная беларуская мова* (Мінск 1990) складзена перадусім з тэкстаў дыялектнага маўлення; у раздзел *Вуснае літаратурнае маўленне* ўвайшлі „публічныя выступленні па радыё і тэлебачанню або чытанне ў студыйных умовах урыўкаў пражайтных ці вершаваных твораў” пісьменнікамі, артыстамі, дыктарамі. Выключэнне складаюць тэкст-успамін 60-гадовай настаўніцы і выбарка з гутарак са студэнтамі, але наўрад ці гэтыя тэксты правамерна лічыць за нязмушанае маўленне, паколькі эксплартарам быў зусім чужы чалавек – мінчанін, акадэмічны супрацоўнік.

⁷ Параўн.: „Часто говорят, что эта раскованная и непринужденная речь находится за пределами литературного языка. На самом деле она разнovidность последнего, так как не включает никаких диалектных и просторечных особенностей; этой разговорной речью пользуются в определенных ситуациях (дружеская беседа, бытовой разговор и т.д.) те же люди, которые в других условиях полно и точно применяют нейтральный и высокие стили языка”, гл.: М.В. П а н о в, *О развитии русского языка в советском обществе*, „Вопросы языкознания” 1962, № 3, с. 8.

⁸ „Зразумела толькі адно: літаратурная беларуская вусная мова ў сваёй гутарковай форме значнага месца ў моўных зносінах людзей не займае”, гл.: А.І. П а д л у ж н ы, *Ведаць прычыны заняпаду* [у:] А.І. П а д л у ж н ы, *Мова і грамадства. Зборнік артыкулаў*, Мінск 1997, с. 18.

⁹ Тэрмін *моўны канфармізм* увёў у навуковы абыходак Г.А. Цыхун, разумеючы пад ім тое, што ў пэўных сацыя- і псіхалінгвістычных умовах „індывідуум **вынуждзены** прыспасаблявацца к узніклай канкретнай языковай сітуацыі (сознатальна ілі бессознатальна ориентируясь на те известные ему нормы речи, которые он считает престижными или господствующими в данной языковой ситуации)”, гл.: Г. Ц ы х у н, *Языковая ситуация и смешанные формы речи в Беларуси*, „Съпоставително езикознание / Сопоставительное языкознание / Contrastive Linguistics” 2006, R. 31, № 1, с. 60.

¹⁰ Можна было б, вядома, сказаць, што лінгвістычная прычына таксама была: асноўныя арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы былі сфармуляваныя толькі ў другой палове ХХ ст. (параўн.: „Выпрацоўка асноўных правіл вымаўлення, падрыхтоўка першых практычных рэкамендацый і дапаможнікаў адносіцца толькі да канца 50-х – пачатку 60-х гадоў ХХ стагоддзя” (гл.: *Слоўнік беларускай мовы. Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне*, пад рэд. М.В. Б і р ы л ы, Мінск 1987, с. 4), аднак гэта ўжо следства і вынік з тагачаснай моўнай сітуацыі ў краіне.

рэдняга пакалення мае вясковае паходжанне¹¹, таму немагчыма „ізаляваць” адно ад другога – валоданне кадыфікаванай мовай і веданне дыялекту, бо другое абумоўлівае першае¹². Па-трэцяе, нельга не ўлічваць тое, што новая літаратурная (пісьмовая) беларуская мова выпрацоўвалася і „акніжнівалася”, „алітаратурвалася” якраз на грунце мовы дыялектнай (у адрозненне ад той жа рускай мовы)¹³, а таму крытэрыі вывучэння яе маюць быць іншыя¹⁴. Па-чацвёртае, вусны кантынум беларускага маўлення ніколі не перарываўся, – хаця зазнаў (і працягвае зазнаваць) моцнае ўздзеянне моў суседзяў: найперш рускай і польскай фактычна на ўсёй тэрыторыі краіны¹⁵, а ўкраінскай, літоўскай і латышскай на памежжах¹⁶, – а непарыўнасць апырыёры ўказвае на стабільнасць пэўных фанетычных з’яў.

Таму, нягледзячы на тое, што аналізу падпадае непадрыхтаванае разняволенае маўленне інтэлігенцыі – носьбітаў кадыфікаванай літаратурнай беларускай мовы, сутнасць прапанаванага пілотнага даследавання не ў тым, каб вызначыць месца беларускага гутарковага маўлення на шкале „літаратурнае ↔ нелітаратурнае”: што адпавядае прэскрыпцыйным арфаэпічным нормам, а што ёсць парушэн-

¹¹ „Беларуская інтэлігенцыя выйшла з нізоў грамадзянства, з гушчы работніка-сялянскай стыхіі”, гл.: М. Б а й к о ў, *Пытаньне беларускай культуры і шлях беларускай інтэлігенцыі*, „Полымя” 1923, № 5–6, с. 101; або: „Звычайна носьбіты літаратурнага маўлення – гэта былыя прадстаўнікі дыялектнага маўлення”, гл.: А.І. П а д л у ж н ы, *Арфаэпія* [у:] *Фанетыка беларускай літаратурнай мовы*, рэд. А.І. П а д л у ж н ы, Мінск 1989, с. 8.

¹² Зусім па-іншаму выглядае сітуацыя з беларускай моваю ў новага гарадскога пакалення: „Овладение им [литературным белорусским языком – Т.Р.] происходит все более искусственно: язык усваивают не от матери и даже не на школьных уроках белорусского языка, а путем самостоятельного и «клубного» изучения”, гл.: Н.Б. М е ч к о в с к а я, *Гендерный аспект этноязыковых коллизий. Развитие языковой ситуации в Беларуси XX в. и женская речь* [в:] *Entwicklung slawischer Literatursprachen, Diglossie, Gender: Literalität von Frauen und Standardisierungsprozesse im slawischen Areal: Beiträge des Kolloquiums an der FSU-Jena, Dezember 2004*, Hrsg. von J. L e e u w e n - T u r n o v s o v á und N. R i c h t e r, München 2006, s. 29.

¹³ „Па вядомых гістарычных прычынах новая беларуская літаратурная мова не зведала той калыскі, таго моўнага салону, у якім фарміраваліся літаратурныя мовы ўжо ў XVIII–XIX стст. Яе станаўленне цалкам прыпадае на «дэмакратычную моўную эпоху», адметнай рысай якой з’яўляецца высокая варыятыўнасць моўных сродкаў у фанетыцы, лексіцы і граматыцы”, гл.: П.В. С а д о ў с к і, *Варыятыўнасць зычных у беларускай літаратурнай мове* [у:] *Фанетыка слова ў беларускай мове*, рэд. А.І. П а д л у ж н ы, Мінск 1983, с. 100–101.

¹⁴ Ужо першыя кадыфікатары новай беларускай мовы цалкам адпрэчвалі старыя прынцыпы, якія „прымушалі разглядаць літаратурную мову як парніковую расьліну”, гл.: А. Х а р э в і ч, *Беларуская мова, як сацыяльна-клясавы раздражальнік*, „Полымя” 1927, № 1, с. 153.

¹⁵ Параўн.: „Урэшце, нельга ігнараваць той факт, што сама беларуская літаратурная мова якраз і стваралася як вынік праяўлення нацыянальнай самасвядомасці народа ў той час, калі на Беларусі шырока ўжываліся руская і польская мовы, якія ўсведамляліся мовамі прывілеяванымі”, гл.: Л.М. Ш а к у н, *Да характарыстыкі функцыянальных стыляў беларускай літаратурнай мовы* [у:] *Культура мовы журналіста*, вып. 1, пад рэд. М.Я. Ц і к о ц к а г а, Мінск 1982, с. 10.

¹⁶ Вуснай беларускай мове памежжаў прысвечаны шматлікія публікацыі Э. Смулкавай і яе калектыву, гл., напр.: *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, red. E. S m u ł k o w a, A. E n g e l - k i n g, Białystok 2000; E. S m u ł k o w a, *Kształt współistnienia na polsko-białorusko-litewskim pograniczu językowym*, „Prace Filologiczne” 2000, t. 45, s. 573–580; E. S m u ł k o w a, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa 2002; *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. E. S m u ł k o w a, A. E n g e l k i n g, Warszawa 2007; *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, red. nauk. E. S m u ł k o w a, t. 2, *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu* (Słownik brasławski), Warszawa 2009; t. 1, *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, Warszawa 2011; і інш.

нем¹⁷. Мэта артыкула іншая – паказаць маўленчую беларускую рэальнасць, адлюстравать рэпрэзентатыўныя факты, выявіць і абгрунтаваць пэўныя заканамернасці нязмушанага спантаннага маўлення прадстаўнікоў беларускай інтэлігенцыі.

Пры гэтым зыходнымі пры адборы інфармантаў былі наступныя крытэрыі: а) беларуская мова – мова штодзённага карыстання ў сям’і і пры камунікаванні з іншымі; б) паходзяць яны з розных дыялектных зон¹⁸; в) належаць да адной прафесійнай сферы – выкладчыкі ці навукоўцы (каб быць пэўным, што інфармант добра арыентуецца ў стылістычных паняццях: кадыфікаванае / некадыфікаванае, літаратурнае / дыялектнае; афіцыйнае / размоўнае і пад.). Апошні крытэрыі лічым вельмі істотным, бо, мяркуючы, што незалежна ад адукацыі і прафесіі стыхія спантаннага неафіцыйнага маўлення „ўраўноўвае” фактычна ўсіх моўцаў, і перадусім у вымаўленні, паколькі яно найбольш „аўтаматызаванае”.

Фанетычныя фразеалагізмы як аб’ект аналізу. Навукоўцы да так званых „своеасаблівых фанетычных фразеалагізмаў”¹⁹ адносяць займеннікі *мяне, цябе, сябе*, адмоўе *не* і *няма*, часціцу *няхай*, прыслоўе *цяпер*. „Інвентарызацыя” назапашаных у навуковай літаратуры фактаў сведчыць, што адзначаныя лексемы ва ўсіх дыялектных зонах займаюць цалкам адасобленае становішча. Больш за тое, укладальнікі картаў *Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы* (1963) спецыяльна агаворваюць факт, што яны адводзяць

„ад картаграфавання словы *няма, няхай*, займеннікі *мяне, цябе, сябе*, адмоўе *не*, прыназоўнік *без*, прыслоўе *цяпер*, назоўнік *сляза*, у якіх рэалізацыя галоснага на месцы «е» можа быць іншай, чым у астатніх словах”²⁰.

Выбар названых слоў для аналізу іх вымаўлення ў спантанным маўленні філолагаў матываваны дзвюма прычынамі: 1) яны ўваходзяць у першую тысячу самых частотных слоў беларускай мовы²¹; 2) спецыфіка вымаўлення перадаццискага галоснага [а] у кадыфікавана-нарматыўнай мове і дыялектах цалкам адрозная.

У гэтым плане падаецца цікавым супаставіць вуснае дыялектнае маўленне канца XIX ст. і гутарковае маўленне пачатку XXI ст., улічваючы пры гэтым і дыя-

¹⁷ Такая мэта, як падаецца, была рэалізаваная папярэднікамі, параўн.: „Не прэтэндуючы на паўнату адлюстравання літаратурнага вымаўлення, аўтары імкнуліся ахапіць *асноўныя тыпы адхілення ад рэкамендацыйных норм* (вылучана мною – Т.Р.) і даць магчымасць чытачу ўбачыць іх, паказаць, што значная колькасць прадстаўнікоў літаратурнай мовы захоўвае ў большай або меншай ступені элементы, уласцівыя іх першаснай дыялектнай мове. З другога боку, тыя з іх, хто паўсядзённа шырока карыстаецца рускай мовай, у сваім беларускім вымаўленні не могуць пазбавіцца ўплыву гэтай мовы”, гл.: А.І. П а д л у ж н ы, *Уступ [у:] Вусная беларуская мова. Хрэстаматыя*, рэд. А.І. П а д л у ж н ы, Мінск 1990, с. 16.

¹⁸ Пра дыялектныя групы беларускай мовы, гл.: Е.Ф. К а р с к і й, *Белорусы в 3-х томах*, т. 2, *Язык белорусского племени*, вып. 1, *Исторический очерк звуков белорусского наречия*, Варшава 1908; *Нарысы па беларускай дыялекталогіі*, пад рэд. Р.І. А в а н е с а в а, Мінск 1964; А.А. К р ы в і ц к і, *Дыялекталогія беларускай мовы*, Мінск 2003.

¹⁹ Л.Ц. В ы г о н н а я, *Успрыманне ненаціскных галосных носбітамі беларускай мовы [у:] Галосныя беларускай мовы (акустычны аналіз)*, рэд. В.У. М а р т ы н а ў, А.І. П а д л у ж н ы, Мінск 1975, с. 87.

²⁰ *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Уступныя артыкулы. Даведачныя матэрыялы і каментарыі да карт*, пад рэд. Р.І. А в а н е с а в а, К.К. К р а п і в ы, Ю.Ф. М а ц к е в і ч, Мінск 1963, с. 321.

²¹ Н.С. М а ж ы й к а, *Частотны слоўнік беларускай мовы*, Мінск 2006, с. 599–602.

лектны узус гэтага ж адрэзку часу. У якасці факталагічнай крыніцы XIX ст. намі выбраны першы (яшчэ вучнёўскі) твор Якуба Коласа *Наша сяло, людзі і што робіцца ў сяле*²² (9 881 словаўжыванне); у якасці жывога спантаннага маўлення – уласна зробленыя і расшыфраваныя запісы²³ разняволеных гутарак сяброў і калег на разнастайныя тэмы; эмпірычным матэрыялам для трэцяга тыпу сталі зафіксаваныя тэксты народных гаворак цэнтральнай зоны²⁴. І мастацкі тэкст Якуба Коласа, і дыялектныя матэрыялы, і запісы гутарковага маўлення аб'ядноўвае аднесенасць персанажаў (у першым выпадку) і ўласна інфармантаў (у двух астатніх) да сярэднебеларускіх гаворак. На думку даследчыкаў, сярэднебеларускія гаворкі

„ўвасаблялі «жывую» маўленчую беларускасць, дзе беларуская мова жыла тады ў найбольш характэрных і тыповых для яе рысах. І самае адметнае, што падобная «беларускасць» цэнтральных гаворак была вынікам іх натуральнага гістарычнага развіцця і фарміравання»²⁵.

Узус дыялектнага маўлення. Дакладнай даты напісання пісьменнікам твора *Наша сяло, людзі і што робіцца ў сяле* няма, але навукоўцы мяркуюць, што

„твор напісаны да паступлення Якуба Коласа ў Нясвіжскую настаўніцкую семінарыю (прыблізна ў 1896–1897 гг.). Гэта – першы літаратурны вопыт Якуба Коласа. Персанажы твора – не выдуманая асобы, а сапраўдныя тагачасныя жыхары роднай вёскі пісьменніка – Мікалаеўшчыны»²⁶.

Для лінгвістычнага даследавання гэты твор прыцягальны жывой беларускай моваю, бо

„художественная литература оказывается надежным источником при изучении разговорной речи, что подтверждается методикой многих исследований в этой области»²⁷.

У рукапісе, які захоўваецца ў Дзяржаўным музеі Якуба Коласа ў Мінску, „пасля загалоўка рукой Я. Коласа зроблена паметка: «Запісаў Карусь Лапаць»»²⁸, аднак мэта „пісакі Каруся Лапця” – занатоўваць не толькі свае ўражанні, а ўвогуле „запісаць што-нібудзь; у сяле ж многа бывае такога, што можна і паслухаць»²⁹, таму ім пераказаны маналогі ці дыялогі 10-ці чалавек, сярод якіх: Сымон Каробка (*лжэ, ды гладка*), Паўлюк Капыт (*ні любіць лгаць*), Мацей Гарох (*не жыве ён*,

²² Я. Коласа, *Наша сяло, людзі і што робіцца ў сяле* [у:] Я. Коласа, *Збор твораў у 14 тамах*, т. 4, *Апавяданні 1906–1917 гг.*, Мінск 1973, с. 285–314.

²³ Часткова гэтыя запісы прадстаўлены пісьмова і ў вусным гучанні (на CD), гл. [у:] Т.Р. Рамза, *Беларускае гутарковае маўленне. Сучасны стан*, Мінск 2011.

²⁴ *Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона*, навук. рэд. Л.П. Кунцэвіч, В.М. Курцова, Мінск 2009.

²⁵ В.М. Курцова, *Асноўныя тэндэнцыі развіцця нацыянальнай моватворчасці і цэнтральная дыялектная зона беларускай мовы* [w:] *Gwary dziś*, t. 3, *Wewnętrzne zróżnicowanie języka wsi*, red. J. Sięrociuk, Poznań 2006, s. 81.

²⁶ У. Ларчанка, *Каментарыі* [у:] Я. Коласа, *Збор твораў у 14 тамах*, т. 4, *op. cit.*, с. 335.

²⁷ Т. Винокур, *К характеристике понятия „разговорная речь”*, „Русский язык в национальной школе” 1965, № 2, с. 23.

²⁸ У. Ларчанка, *op. cit.*

²⁹ Я. Коласа, *Наша сяло...*, с. 285.

а мучыцца на гэтым свеці), Андрэй Карыта (ні любіць гараваць), Мар'яна (баба маладая, здаровая), сляпая Наста і інш. Правамерна дапусціць, што Колас-вучань фактычна не стылізуе вуснага маўлення сваіх персанажаў, а фіксуе тагачасную гаворку аднавяскоўцаў.

Вёска Мікалаеўшчына (сёння Стаўбцоўскі р-н Мінскай вобл.) уваходзіць у зону сярэднебеларускіх гаворак і, згодна з высновамі дыялектолагаў, у той тып гаворак, у якіх пашырана недысімілятыўнае яканне³⁰. Між тым, зыходзячы з коласаўскага тэксту, можна гаварыць, што ў „фанетычных фразеалагізмах” аўтарам абсалютна вытрымана перадаецца іканне (гл. табл.), тады як яканне і еканне сустракаюцца ў адзінкавых выпадках.

Табліца

Суаднесенасць словаўжыванняў фанетычных фразеалагізмаў у тэксце Якуба Коласа адносна з'явы якання / екання / ікання

Лексемы	Словаўжыванні з			
	усяго	[а]	[э]	[і]
няма	31	–	–	31
няхай	17	–	–	17
цяпер	26	–	1	25
мяне	22	1	–	21
цябе	8	–	–	8
не (часціца)	231	–	11	219

Варта ўлічыць, што твор надрукаваны згодна з коласаўскім рукапісам, і таму – аўтарскім правапісам³¹, які фактычна цалкам арыентаваны на фанетычны прыныцц пісьма ў перадачы галосных гукаў і рэдукаваных формаў. Не менш цікавым, на нашу думку, з'яўляецца факт, што *Наша сяло, людзі і што робіцца ў сяле*, відаць, адзіны твор пісьменніка, дзе пры апублікаванні быў захаваны арыгінальны Коласаў правапіс, які паслядоўна адлюстроўвае іканне³²:

- а) у адмоўнай часціцы *ні* і ў прыстаўцы *ні-*, напр.: **Ні** багата наша сяло Мікалаеўшчына, **ні** багаты і нашы людзі, і кепска ім жывецца!; А можа то **ні** чорт, а Яська?³³; Янка сярдзіты, **ні** дай божа; Каб **ні** мужык, ту **ні** жылі б і панэ; **Ні**мала бывае гэтых **нішчасных...**; **Ні**весела робіцца на душы, слухаючы гора і **нішчасце**;

³⁰ Нагадаем, што пры недысімілятыўным яканні „галосныя фанемы няверхняга пад'ёму пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам супадаюць у адным агульным варыянце – у гуку [а] незалежна ад якасці націскных галосных і суседніх зычных”, гл.: *Нарысы...*, с. 62.

³¹ Першая граматыка беларускай мовы была апублікаваная толькі ў 1918 г.: Б. Т а р а ш к е - в і ч, *Беларуская граматыка для школ*, Вільня 1918.

³² Такую выснову дазваляе зрабіць найноўшы акадэмічны слоўнік, у якім разгледжаныя намі словаўжыванні з *і*, як: *німа, ніхай, ціпер* і інш., прыведзены выключна са спасылкаю на гэты вучнёўскі твор пісьменніка, гл.: *Слоўнік лексічных варыянтаў у мове твораў Якуба Коласа*, Мінск 2012.

³³ Тут і далей прыклады падаюцца з выдання Я. К о л а с, *Наша сяло...*, с. 285–314.

- б) у адмоўі *німа*, часціцы *ніхай*, прыслоўі *ціпер*, напр.: *А як німа чаго рабіць, чаго ні прыйдзе ў голаву!*; *Ёсць якая кароўка, і тае німа дзе пасвіць; Ніхай прыйдзе сенакос і жніва, будзе тагды па вушы дажджу; Праўда, ціпер зіма, ёсць час; Дык вот як робіцца ціпер на свеці!*;
- в) у прыназоўнікава-склонавых формах асабовых займеннікаў *я, ты*, напр.: *Не, у міне свой тутун, сам садзіў; Ні сярдуйце, добрыя людзі, на міне, беднага пісаку, Каруся Лапця!*; *А хто ж на цібе рабіў? Адзяваў цібе?*; *А каб цібе воўк з'еў!*

Коласаўскі „вучнёўскі” правапіс, арыентаваны на перадачу вуснага маўлення, яшчэ раз пацвярджае пашыранасць і ўстойлівасць з’явы ікання ў разгледжаных словах. Больш за тое, тагачаснымі кадыфікатарамі не адпрэчвалася магчымасць замацавання ікання як нормы беларускай мовы, праўда, пры ўмове скрупулёзнага вывучэння дыялекталагічнага матэрыялу аб межах пашырэння кожнай моўнай з’явы і ўліку яе статыстыкі:

„І тады ўжо, прымаючы пад увагу прыныцы прастаты правапісу, яго прыгажосці, характэрнасці, блізасці да жывога вымаўлення (вылучана мною – Т.Р.), уносіць у правапіс тыя ці іншыя змены, уводзячы не толькі яканне і еканне, але магчыма і іканне”³⁴.

Цытата з С. Некрашэвіча прыведзена толькі з той мэтай, каб яшчэ раз акцэнтаваць увагу на тым, што іканне было узуальнай з’явай вуснага (дыялектнага) маўлення, а перадусім – у аналізаваных „фанетычных фразеалагізмах”³⁵.

Заканамернасці гутарковага маўлення: папярэднія высновы. Факт выкарыстання носьбітамі літаратурнай мовы ў маўленні *i*-формаў, кшталту: *німа, ні, ніхай, ціпер, міне, цібе*, не новы і не арыгінальны: дастаткова згадаць працы беларускіх фанетыстаў А.І. Падлужнага, П.В. Садоўскага, Л.Ц. Выгоннай і інш., якія эксперыментальна даследавалі і апісалі як спецыфіку беларускіх гукаў, так і іх варыятыўнасць у межах слова і на стыку слоў. Новай падаецца трактоўка гэтай з’явы: прапануецца аналізаваць феномен ікання, улічыўшы перадусім форму камунікацыі і рэгістр гаварэння – спантаннае нязмушанае гутарковае маўленне, а таксама лексічны матэрыял. Таму крытэрыямі вызначэння гутарковых заканамернасцей (узусу) маюць быць не адпаведнасць / неадпаведнасць прадпісальным арфаэпічным нормам, а статыстычныя дадзеныя, атрыманыя праз аналіз эмпірычнага матэрыялу – жывога непадрыхтаванага маўлення.

Каб аб’ектыўна даследаваць і апісаць феномен *беларускага гутарковага маўлення*, неметазгодна заставацца ў „ракаўцы” нарматыўна-практычнага беларускамоўнага дыскурсу, арыентаванага перш за ўсё на прэскрыпцыйныя нормы кадыфікаванай мовы³⁶, а варта ўзяць пад увагу адыход ад так званай „літара-

³⁴ С.М. Н е к р а ш э в і ч, *Садаклад па рэформе беларускага правапісу на Акадэмічнай канферэнцыі 1926 [у:] Выбраныя навуковыя працы акадэміка С.М. Некрашэвіча: да 120-годдзя з дня нараджэння*, навук. рэд. А.І. П а д л у ж н ы, Мінск 2004, с. 21.

³⁵ Пра *i*-вымаўленне названых слоў у моцнаякаючых гаворках сведчаць і высновы дыялектолагаў, гл., напр.: *Нарысы...*, с. 62; Н.Т. В а й т о в і ч, *Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі*, рэд. Р.І. Аванесаў, Мінск 1968.

³⁶ Такая арыентацыя ва ўмовах незбалансаванага беларуска-рускага білінгвізму цалкам зразумелая, аднак ужо безвыніковая для далейшых навуковых росшукаў: арфаэпічныя нормы вырацаваны і замацаваны, адхіленні ад іх скрупулёзна апісаны папярэднікамі.

турнацэнтрысцкай” канцэпцыі³⁷, з аднаго боку, а з другога боку, разглядаць беларускую літаратурную мову ў кантэксце іншых славянскіх літаратурных моў, што прапануе, напр. Г.А. Цыхун³⁸.

Tatsiana Ramza

Colloquial Belarusian: analytical criteria

A b s t r a c t

The article looks at present-day Belarusian. The author sets out to determine the defining criteria of colloquial Belarusian, which turn out to rely on the choice of informants, choice of empirical data and interpretation of certain phonetic phenomena. The analysis is based on colloquial language used in everyday communication by language and literature specialists. The observations focus on a group of words (*няма, няхай, не, мяне, цябе, цяпер*) from the top 300 most frequent Belarusian words.

³⁷ Параўн. цалкам процілеглае разуменне тэрміна *разговорный язык*, пад якім маецца на ўвазе „не какой-то конкретный идиом и тем более не «литературный разговорный язык», а **совокупное** обозначение комплекса языковых манифестаций, используемых при непринужденном повседневном общении, т.е. при **не регулируемом автоцензурой** речевом поведении”, гл.: Г.П. Н е щ и м е н к о, *Разговорный язык как импульс инновационных изменений в литературном языке (на материале русского и чешского языков)*, „Slavia” 1999, R. 68, s. 1, s. 25; або меркаванне Е. Бартміньскага: „Dominacja stylu potocznego nad pozostałymi polega [...] przede wszystkim na tym, że zawiera on zasób podstawowych form i sensów i że utrwała elementarne struktury myślenia i percepcji świata związane z elementarnymi potrzebami człowieka w elementarnych sytuacjach egzystencjalnych. Styl potoczny pełni rolę bazy derywacyjnej dla pozostałych stylów językowych, tzn. wszystkie pozostałe w jakiś sposób pochodzą od potocznego, a także rolę tła, na którym funkcjonują style wyspecjalizowane i wobec którego określają swoje dla siebie właściwości”, гл.: J. B a r t m i ń s k i, *Styl potoczny* [w:] *Współczesny język polski*, red. J. B a r t m i ń s k i, Lublin 2001, s. 116–117.

³⁸ Гл., напр.: Г.А. Ц ы х у н, *Міжславянскае моўнае ўзаемадзеянне (сацыякультурны аспект)* і іншыя артыкулы [у:] Г.А. Ц ы х у н, *Выбраныя працы. Беларусістыка, славістыка, арэальная лінгвістыка*, Мінск 2012.